

Karl János:

CZIRBUSZ GÉZA

(1853-1920.)

Az első világháború vége Európa történetében éles határvonal. Ma már világosan látjuk, hogy a húszas évektől kezdve milyen mélyrehatóan alakul át földrészünk valamennyi népének szellemi, erkölcsi, társadalmi, gazdasági és politikai élete. A nagy mérkőzés egy minden ízében eredeti kornak a záróköve. Ha nem is vállalkozunk a *laudator-temporis acti* szerepére, annyit mégis el kell ismernünk, hogy sötét felhőkkel teli napjai mellett voltak derült égboltú, izzó napsugárban fürdő szakai is. És éppen ez utóbbiakra volt szükség, hogy azok kedvező légkörében nagygyá fejlődhessen és megizmosodhasson művelődésünk számos tényezője. Közülük csak áhítattal gondolhatunk a tudománynak terebélyes fává bontakozására. A valamikor egységes, közös törzsnek szaktudományokra való különülése ez időtáj tvesz gyorsabb ütemet. Úgyszólván minden egyes szaktudomány kihangsúlyozza múltjának imént érintett szakaszát. A földrajz sem kivétel. Nálunk és külföldön eredeti, ritka elmék állanak szolgálatába. Fáradozásuk eredménye az újkori földrajz szép szellempalotája. Magyar földön ennek a megteremtésében jelentős szerep jutott rendünk egyik tagjának, Czirbusz Gézának.

A földrajz jelenlegi művelői, kutatói és oktatói között még szép számmal élnek, akik személyével valamiféle közvetlen kapcsolatban voltak. Rájuk gyakorolt hatása sokkal mélyebb volt, hogysen működését «történeti távlatból» ítélhessük meg. Éppen ezért egyéniségéről és tudományos érdemeiről eléggé ellentétes felfogások hangzanak el, s mindenkinek, aki hozzá közeledik azzal a céllal, hogy szellemi képét megrajzolja, ezekkel számolnia kell. Annyi azonban bizonyos, hogy nélküle a századforduló magyar földrajzáról szerkesztett kép nem teljes.

Tanári működésének 30 éves fordulóján életrajzát saját maga írta meg a sátorlajújhelyi gimnázium 1904-5. tanévi Értesítőjében. Szokatlan és őszinte vallomás, amelyet csak rendkívüli személyiségek engedhetnek meg maguknak, s csak tőlük nem veszi nagyobb kritika nélkül a közönség. A nem mindennapos írásból tudhatjuk meg a gyermek- és ifjúkorára vonatkozó adatokat. Ezek szerint Kassán született, a szabadságharc utáni szomorú időkben, 1853. szeptember 17-én. Különösen dícsérőleg szól édesanyjáról, aki az iparoscsaládnak valóságos lelke volt. A háztartás irányításán kívül még ahhoz is volt érkezése, hogy fiait a német irodalom nehezebb, fejlettebb ízlést kívánó íróival megismertesse. Ugyancsak a szülői házban szokta meg, hogy mintegy lelki szükségletévé vált a finomabb muzsika. Ezt a nemes szenvedélyét késő öreg koráig megőrizte. Különösen szerette a nagy lelkiösszeszedettséget kívánó, nehéz Wagner-i zenét. Középiskolai tanulmányait a premontrei-ek jőnevű kassai intézetében végezte, majd a pesti egyetem bölcsészettudományi karára iratkozott be, ahol földrajzi és történelmi előadásokon kívül a német nyelv keretébe tartozó kollégiumokat is látogatta.

Két évig volt már az egyetem hallgatója, amikor tetté érlelődött régi gondo-

lata: szerzetes tanár lesz. Rendünket Somhegyi Ferenc, Horváth Cirill és Szepesti Imre személyén át ismerte meg, akik azidőtájt az ország még egyetlen egyetemének voltak tanárai. 1875. október 7-én, 19 éves korában kezdte meg a próbaévet. Hit-tudományi tanulmányait magánúton végezte, mint kecskeméti tanár. Rendi életének kezdetéből tehát hiányzottak az ú. n. «növendéki évek», amelyek szellem-termékenyítő és lélekformáló hatása elvitatathatlan a közösségi élet szempontjából. Öröklött vonásán kívül talán ezzel is magyarázható zárkózottsága és túlságosan magának élése. A közösségbe felmelegedni igazán sohasem tudott. Külső megjele-nése már messziről elárulta, hogy jobban érzi magát könyvei között, mint a társaságban. Visszavonultságot kedvelő típus volt. A goethei elvet élte: *Ich bin frei, wenn ich bei mir bin.*

Igénytelen, sokszor már a félszegség határát súroló külseje alatt azonban ritka s értékes lelket hordott. Sehogysem tudott megalkudni az élet durvaságával. Az eszményi humanitásért, szabadságért és szépért hevülő szívét nem egyszer Sebezte meg korának a hasznosra irányult örült hajszája és a századfordulónak az a durva kíméletlensége, amellyel az emberiség örök erkölcsi és etikai kincseit igyekezett devalváltni. Képzletgazdag, színesen rajzoló és gyöngéden érző lelke sehogysem tudott ebbe megnyugodni. Mint valami «született ellenzéki», állandó küzdelemben állott korának nem egy irányzatával. A harcot azonban sohasem kereste. Életeleme volt. Szerette mint vitéz a fegyverét és nomád a paripáját. Eme lelki beállítottsága nélkül sem tudományos kötetei, sem más természetű írásai meg nem érthetők.

Harcias természetéhez meg volt a kellő szellemi felkészültsége és kifejező készsége. Polihisztor és vérbeli író. Rengeteget tanult, könnyen és gyorsan olvasott. Emlékezőtehetsége az adatok tömkelegének mozgósításában bámulatos hűséggel működött. Tolla alól pedig folyt a szó, mint a szövegép orsóján a színes fonál. Szaktárgyában: a történelem, földrajz és német irodalom keretében minden valamirevaló alkotást ismert. Elmélyedéssel és ismételten elolvasta Puskin Anyegin-jét, Longfellow Arany Legendáját, Wieland Agathon-ját és Oberonját, Byron Manfredjét és Don Juan-ját, Lenau Faust-ját, Hamerling gúnyos eposzát a Homunculust és a költők fejedelmének csúcsteljesítményét a Faustot. A magyarok közül Madách gondolatainál időzött a legszívesebben.

Sokat utazott. Harmincnégy évig volt a rend 11 gimnáziumának tanára. Az ország legellentéesebb tájú vidékein működött. Kecskemét, Kiszzeben, Nagykanizsa, Temesvár, Kolozsvár, Léva, Sátoraljaújhely, Szeged, Veszprém, Nagy-károly és Nagybecskerek, mind egy-egy jellemző vidék központja. Nemcsak ezek közvetlen környékét járta keresztül-kasul ottani tanárkodása idején, hanem távolabbi részüket is. Így ismerte meg tapasztalati úton Kiszzebenből a Magas-Tátrát, Sátoraljaújhelyről a Hegyalját, Temesvárról Délmagyarország fürdőtelepeit és magas hegyvidékeit, Veszprémből a Bakonyt és Balaton környékét, Kolozsvárról Erdély jellemző részeit: a Gyalu-i és Rodna-i havasokat, az Érceshegységet, a hepehupás Mezőséget és a szászok kedvelt kirándulóhelyeit a Bucsecst és Csukást. Nagykarolyból az Ecsedi-lápot és a Mármárosi hegyvidék nehezen megközelíthető részeit járta, mint a Hoverlát és a Pruth zugóját.

Utazásai közepette megszokottságokkal és előírásokkal nem sokat törődött. Városi civil ruhájában, elmaradhatatlan kemény kalap jávai és fakószínű havelokjával bizony nem egyszer ecsetre kívánczó volt. A hegyvidékeket mokány lovon járta 2-3 bizalmatlan külsejű móc, rumuny, esetleg hucul társaságában. Közben minden természeti tünemény és néprajzi jelenség egyformán érdekelt. Szorgal-

masan jegyezte az aprólékos adatokat. Közlésükkel nem sokáig várt. Egy és ugyanazon tárgyat, megfigyelést, problémameglátást több helyen és több alkalommal feldolgozott, a szerint, hogy milyen volt az olvasóközönsége. Ha a helyzet úgy kívánta, tudott szakszerűen akadémikusán írni. Inkább szerette azonban a könynyebb, szellemes és szórakoztató közlést. Semmitől sem irtózott úgy, mint az unalmasságtól.

Az itt mondottak igazolásául idézzük a «Délmagyarország Ormain» című tömör, adatokkal teli turista leírásából a következő három részt: «A Hidegpatak völgye a Luneli pojana mellett két ágra válik; egyik tovább északkelet felé tart, a másik a Baranyel patakot követi kelet felé. A kettő között jókora emelkedéssel a Baranyel háta domborul, melyen végig kell lovagolnunk, illetve lovaglással felváltva, kapaszkodnunk, hogy a Krakú Tucsilá előtti jezerhez (tó) juthassunk. Választhattuk volna a déli Osztresul hátat is s a Kurerest (1772 m), Izvor (1916 m) alatt elértük volna ugyanoda, de ez hosszabb út s az eleje rendkívül fárasztó. E hegyeket különben lehet meglátni a Bárányul tisztázásairól, ahol sok szép orchidea, Epilobium, erdei és havasi viola élénkítik a friss pázsitot. Meglepő különösen a Tirs nevű tisztásról a kilátás, hol a Dragomirt (1770 m), Czarkut és a Tatárhavast (1580) pillantjuk meg egyszerre. Utunk a Baranyelen harmadfél óráig tartott, a sok kidőlt és széldöntötte fa, a folytonos emelkedés és az irgalmatlanul hideg szél igen megnehezítették előhaladásunkat. Amint a Krak erdőségéből a Baranugyepes és árnyas magaslatára jutottunk, 1700 m magasban még kiállhatatlanabban sűrűlt az északnyugati szél, csupán a 100 méterrel lejjebb fekvő lefolyástalan kakás ingoványnál enyhült némileg, de amint kiértünk a lápmedencéből, azonnal újból megkezdte ostromát».

«Azután néztük a fejest, miként eregették egyenként a juhokat a dézsához, – mennyi pilula potyogott be a juhtejbe, milyen piszkos üstökbe gyűjtik a tejet s miként préselik belőle a túrót kellemetlen szagú bőrzacskókba. A pakurárok megkínáltak a friss tejjel, de én csak egy kanállal tudtam belőle legyűrni, mert láttam mennyi fekete gömböcske maradt meg a dézsa fenekén, midőn a tejet átszűrték a vászonrongyon keresztül. Nekünk ezalatt lópokrókat terítettek a sztina földjére, tüzet gyújtottak a pakurárok, melynél megfőzték rántott krumplijokat. A sztina csakhamar megtelt füsttel, ha pedig elhúzták a pokrócot a sztina nyilasáról, hideg szél süvített be a földkunyhóba s megdermesztette tagjainkat, mert akkor fagyott künn a pojánakon. Aludni sem lehetett, mert a pakurárok folyton be- és kijártak a sztinából, a lenyúzott birkabőrök, mosdatlan tejes csöbrök és túrózacskók meg olyan penetrális szagot terjesztettek, hogy Müller egész parfume-boltja se tudta volna ellensúlyozni e rohadó, poshadt büzt. A sztina gazdája egész éjjel ébren volt, vigyázott birkáira és lovainkra, nehogy kullogó farkasok tegyenek bennök kárt, vagy romániai pakurárok ellopják, mert bizony megesisik, hogy e havasi pásztorokat megtámadják a romániai pakurárok s elhajtják birkáikat, elveszik túrójukat, ráadásul még be is fakasztják fejüket.»

«Most pedig Turgenyev egyik szép költeményének travesztálásával zárom be útirajzomat, csakhogy a Jungfrau és Finsteraarhorn helyébe az egymással szembe» néző Gugus és Czarkut veszem.

– Mit látsz barátom a világból, te nagyobb vagy? – kérdezte a Czarku a Guguhegyet, évezredek előtt.

– Semmit. Kőd és felhő gomolyog alattunk, aludjunk tovább – felelte a Gugu. És elmúltak évezredek, mint röpke percek, az idő végtelenségében. A Czarku megint megszólalt:

– Hat most mit látsz szomszéd?

– Tengert látok jobb és balfelől, mi pedig egy délről észak felé nyúló félszigeten ülünk. Különben pusztá és néptelen minden.

Megint letűnt néhány évezred az idők forgandóságában s újfent felriadt a Czarku.

– Atyámfia fázom – így panaszkodik vala – mi történt velünk évezredek álmunk alatt? Mit látsz körülötted?

– A tengerek eltűntek – mondta a Gugu – két síkság lett belőlük. Mi meg jég és hótakarót kaptunk. Aludjunk tovább.

1904 július végén ismét felébredt a Czarku és megest meginterpellálta társát.

– Hát most mit látsz?

– Nagyon lefogytunk barátom; a leolvadt jég és hóvizek nagy darabokat szedtek le rólunk. Már csak keskeny gorccal vagyunk a Balkánhoz kötve s a két alföldöt nagy folyó köti össze. Valami turista mászkál rajtam.

Fújd le barátom magadról – unszolta a Czarku a Gugut, – ez a turista háromszor kaparászott a hátamon, még kompromittálni fog bennünket valami felolvasásával.

És a Gugu tetején olyan szél kerekedett, hogy sietve igyekeztem le róla a Reuseszt völgyébe. De a Czarku jóslata teljesült. Alaposan kompromittáltam szegényeket mai felolvasásommal.» (Turisták Lapja XVIII. évf. 11-12. sz.)

Ilyen, nem közönséges írói készséggel megáldva, egyenesen mulasztást követett volna el, ha azt parlagon hagyja. Fiatal korában azonban már őszinte hitvallássá érlelődött benne: a toll ma époly tanítási eszköz, akár a katedra, vagy színpad. És ezen meggyőződés adta kezébe a tollat, amelyet ha kellett, mint zsurnaliszta forgatott mesterien, ha pedig lelkének szerkezete úgy kívánta, tudott olyan sorokat is rónni, amelyek elismeréseként a világháború előtti feszültségekkel teli időben megszerezték számára az egyetemi tanárságot.

Hírlapi cikkeinek száma több száz. Fővárosi és vidéki lapoknak volt négy-évtizeden át a munkatársa. Az utóbbiak közül a dunántúli, főleg veszprémi és a délmagyarországi, elsősorban a temesvári magyar és német sajtó közölték írásait.* Ez utóbbiakban jelentek meg a szépirodalom körébe sorozható tárcái, amelyek tartalmukkal és hangúkkal már nem egyszer a komikum határán mozognak. Pl. Tücsök a gőzfürdőben, víg tárca, Five a clook, családi kép a svihákok életéből, Gőzfürdő Kurtegebén, Cirok Muki jelölése, korteskomikum stb. Határozott tehetség volt a fonáságok meglátásához s azoknak torzító tükörszerű kivetítéséhez. Említettük fentebb, hogy szerette a muzsikát. Szenvedélyes színházlátogató is volt, s így az eddigiek után nem lepődhetünk meg, ha ismerősei egy szép napon nevét a színpadi szerzők között olvasták. Bűvös Erdőben című opera librettóját Genzinger nyomán írta, zenéjét pedig a temesvári 29. ezred katonai karmestere, Heller szerzetté. Kétszer került színre a Délvidék szellem és gazdasági metropolisában.

Szépirodalmi vonatkozású írásain kívül a vidéki lapokat túlnyomólag nevelés-tudományi és társadalmi dolgozataival kereste fel. Mindkettővel érdeklődést és mozgalmat akart kelteni a szerinte álmos és közömbös kortársaiban. Nem riadt vissza attól sem, hogy írói álnéven önmagával szálljon vitába. Nem nyugodott, míg ébresztő, ösztökélő sorainak nem látta a hatását. Veszprémben ő szerezte az első hívőket a Veszprémmegyei Múzeumnak, ugyancsak ő hangoztatta először a Dunántúli Kultúregyesület szükségességét. Az előbbi testet is öltött, és ma az ország egyik legértékesebb gyűjteménye. Nagykarolyban egy lápi múzeum felállításán fáradozik. Felveti az eszmét: a környék tollforgató! tömörüljenek a Kölcsey-

egyesületbe. Tanári működésének legkedveltebb helyén, Temesvárott, a Dél-magyarországi Néprajzi Múzeum, az Arany János-Társaság és Délvidéki Kárpát Egyesület forrott össze a nevével. Az utóbbinak főtitkára is volt.

Szívesen foglalkozott politikai és közgazdasági kérdésekkel. Ezekre vonatkozó nézeteit azonban törekedett már messze hathatóbb fórumokon közzétenni. Legszívesebben dolgozott a századforduló tekintélyes, katolikus világnézetű egyetemes napilapjába, a Magyar Államba, az egykori Idők Tanúja szellemi és jogutódjába. Istenadta tehetséggel érezte meg, hogy a folytonosan hullámozó események közepette a nagy nyilvánosságot mi érdekli. Igyekezett is azt kiszolgálni, a nélkül, hogy csak egy pillanatra a közvélemény rabszolgájává vált volna. Szellemi függetlenségét mindennél többre becsülte. Megvoltak kristályszerűen kifejeződött elvei, és azokat nem rejtette senki kedvéért a véka alá. Római rétorokat megszegyenyítő fölényvel védte a kereszténységet akkor, mikor a hitetlenség már-már diadalát ülte. Szűnni nem akaró pörölycsapásokkal illette a liberalizmust. Látnoki szemével a jövőbe nézett, s féltette tőle a történelmi Hungáriát. Az első világháború előtti idők legnagyobb szellemi betegségét, az anyagelvűséget pedig minden kísérő következményével együtt nem szűnt meg soha ostromozni. Bárhol és bármilyen vonatkozásban bukkant rá, végvári vitézekhez illő lendülettel támadott neki. Ilyenkor természetesen nem válogatott a kifejezésekben, s hogy az úgynevezett gyengéd, «szép lelkek» becsukták előtte az ajtót, magától értetődik. Mivel kortörténeti szempontból is tanulságos, az elmondottakat igazolják a következő szemelvények.

A század küszöbén című cikkében (Magyar Állam 1901. 1. sz.) ezeket írja: «Bármit mondjanak, a kaukázusi faj szellemi felsőbbtségét, akarati energiáját elsősorban Jézus erkölcsstanának köszöni, európai művelődés egyértelmű a keresztény műveltség fogalmával, keresztény világnézetben alapszik. A lélek halhatatlanságából folyik a személyes akarat, erkölcsi felelősség, személyi individualitás, talentumtisztelő, a lélek fennmaradásának tudatából következik a lélek ideális törekvésének, a szépnek, jónak, igaznak, vagyis a lélek érzelmi, akarati és megismerési alaptulajdonságának kultusza, az esztétikának, etikának, tudománynak helyes, mert természetes alapon való művelése és fejlesztése». Parlamenti jeliszavak című cikkében az ország legnépesebb pártjáról, a liberális pártról a következő kemény jellemzést adja (1901. 240. sz.): «Liberalizmus III Ez a bolond jelszó 110 esztendeje bolondítja Európát. A megszeppent hierarchia, „a háttérbe szorított főnemesség és a buta mob Vállain felemelkedett spekulánsok és moneymakerek közkereseti társasága, mely kommerciális materializmusával a tudományt és sajtót, gyáripari vandalizmusával a szegény népet és a munkásokat tartja féken. Ez ipari és merkantil vandálok mindenütt szerepelnek, hol külső ragyogás vagy zsebhaszon van kilátásban, övék az Andrássy-út, állami birtok, állami bérlet, vicinálisok, szállítás és a nagy hasznot ígérő üzleti társaságok 7/2-ed része».

Bizonyára akkor is elgondolkodtató volt, ma meg egyenesen tanulságos «Anglia romlása» című cikkének befejező része. (Magyar Állam 42. évf. 267. sz.) «A pénzszerzés valóságos örültségként tombol Albion erkölcsi érzelmeiben. A gépekbe fogott milliók néhány ezer családnak és spekulánsnak zsebeit duzzasztják, ezekért a Nietzsche-féle felsőbb emberekért fáradnak a mezei, forgalmi és gyári munkások milliói. Ha az ember kérde: mi a célja e féktelen industrializmusnak?, azt felelik: a népesség szaporodása. Hát ennek mi a haszna? Az, hogy Anglia még többet termel, még több pounds-ot vág zsebre ;– hangzik a válasz. Vagyis a kisebb hangyabolyból nagyobb hangyabolyt csinálnak, de mennyi

fáradalom, könny, koplalás, erkölcsi bukás és lelki eldurvulás árán. Mert végében is nem a pénzben rejlik a földi boldogság, hanem erkölcsi és lelki értékek felhalmozásában meg abban, hogy minden osztály s minden foglalkozáskör emberileg éljen. Az ember nem zoon politicon, hanem ember, kinek fizikai életén kívül bármily sorsú, bármily állásban legyen, szív és lelki életének is kell lennie, ha hijával van az utóbbinak, épúgy elsatnyul, mint a napfénytől megfosztott szobai virág. A nemzetek pusztulnak, ha csupán a materiális állam materiális céljainak élnek egyedül. Anglia múlt század természettudományú materializmusának politikai és szociológiai karikatúrája. Fékevesztett industrializmusával és szerzésvágyával nem Shakespeare nemzete többé, mely lélekben és transcendentális világban hiszen, hanem a földhöz tapadó Darwin, Herbert Spencer-féle evolucionista iskolának veszni indult martaléka. Ahol a civilizáció egyértelmű a társadalmi konvencionizmussal, a vallás a hipokrizissal, ahol az élet célja profit csinálása és pounds-nak harácsolásában csúcsosodik, csakhamar összeomlik a civilizációnak és politikai hatalomnak minden vívmánya. Pedig Britannia oda jutott már.»

Számos, szebbnél-szebb, ma is időszerű részletet idézhetnénk még Czirbusz Géza hírlapi írásaiból. Az elmondottak és közöltek azonban megsejtetik már, hogy miért tartjuk őt a millenniumi boldog idők legképzettebb piarista hírlapírójának.

Hírlapírói tevékenysége aránylag lassan bontakozott ki, s így nevét az olvasóközönség csak fokozatosan ismerte meg. Idő kellett hozzá. Más volt a sorsa a földrajzzal foglalkozók körében. Itt úgyszólván mindjárt az első szereplésével a «beérkezettek» közé tartozott. Igaz, hogy ebben rátermettségén és szellemi felkészültségén kívül jelentős szerepet játszottak az akkori körülmények is. A magyar földrajz mint megszervezett tudomány akkor tette első lépéseit. Intézményei és szervei alig néhány évesek voltak. Amikor rendtársunkat az egyetem beiktatta polgárai közé, az ország egyetlen földrajzi tanszéke az 5-ik szemeszter működését kezdte meg. Országos nevű tanárát, Hunfalvy János ugyanis az 1870-71. évben nevezték ki az akkor rendszeresített «egyetemes és összehasonlító» földrajzi katedrára. A ma már külföldön is márkás nevű Magyar Földrajzi Társaság alig volt még fél éves. Alapítása idején Ausztrália csak a partvidéken volt lakott. Belső pusztasága még teljesen ismeretlen volt. Ugyanilyen volt a helyzet a «sötét világrészben». Lázasan folyt a Nilus forrásainak felkutatása és a belső területek meghódítása körül. Ázsiában az orosz kolosszus évről-évre továbbtolta határát dél és délkelet felé. Napilapok és izgató útleírások: Liwington, Nachtigall, Emin Pasa, Stanley, Burton, Speke mindezekről, mint izgató új dolgokról számoltak be és nagyban közreműködtek a földrajzi érdeklődés megteremtésében. A fiatal társaság dicséretreméltó módon igyekezett is ezt kiszorgálni. A főposta díszes tanácstermében, amelyhez a bejárás a Zsibárus és Gránátos-utca sarkáról történt, időnként előadásokat rendezett. Folyóiratában bőven ismertette az újabb felfedezéseket. A Földrajzi Közleményeket annak idején az ex piarista Berecz Antal szerkesztette. Ugyancsak ő volt a kiadója és szerkesztője a szép kiállítású és előkelő színvonalú Természetnek is.

Az Akadémia hivatalos kiadványain kívül más tudományos és népszerűsítő folyóirat alig állott a földrajzírók rendelkezésére. Aki magát geográfusnak tartotta, az előbb említett két lapban keresett érvényesülést. Itt jelentek meg Goldzieher Ignác, Vámbéry Ármin török és oszmán vonatkozású cikkei, Erődi Bélának szellemes Balkánt ismertető írásai, Zichy Ágoston és Zichy Edmundus grófok leírásai, tudósításai külföldi utazásaikról, Hunfalvy János beszámolója a földrajz tudomány haladásáról s Requin Géza, nagyváradi tanárnak jó készültségéről

tanúskodó, a fizikai földrajz körébe sorolható cikkei. Mellettük időről-időre megjelent egy inkább műkedvelőszámbe menő tanulmány is.

Czirbusz Géza, mint vidéki kecskeméti, majd kisszebeni tanár jelentkezik két földrajzi tanulmányával a Természetben. Címük: A faj halálról, ill. A talaj emelkedésének és süllyedésének jelentősége. Ezeket követi rövidesen ugyanott még három: A víz és műveltségünk iránya, A szárazulatok növekedése, és A nép és nemzet képződéséről. Hozzájuk sorolható Az óceáni medencék, mint földrajzi egyedek tanulmány az összehasonlított földrajz köréből című, mely a temesvári iskolánk 1880-as évi Értesítőjében jelent meg. Mindegyik a maga nemében tökéletes, klasszikus írás. Ha honunkban akad majd lelkes vállalkozó: szerkesztő és kiadó, aki célul tűzi ki, hogy a magyar földrajzi irodalom fejlődését szemelvényekben mutassa be, az említettek közül valamelyiket feltétlenül be kell soroznia. Szerzőjük ugyanis mint kiforrott geográfus mutatkozik be.

Meg vannak már az elvei, nézetei. Világosan felismerhetők a későbbiekben megépítésre kerülő szellemi palotájának alappillérei és az azokat összekapcsoló ívek. Műveinek tanulmányozói meglepetve tapasztalják, hogy négy évtized után megjelent írásai sem árulnak el más irányt vagy szellemi állásfoglalást. Nála tehát «földrajzi fejlődésről» alig beszélhetünk. Ő nem indult el, mint annyi kortársa a földrajz egyik partjáról, hogy mint természettudós kikössön az embernél, vagy szellemtörténeti szemléletét kiegészítse a természettudományok szigorúan exakt és csak tényeket elfogadó módszerével. Geográfus kezdettől fogva a szó igaz értelmében. Beszéljenek azonban erre vonatkozólag ismét saját szavai: «Az ember a föld gyermeke, vagy találóbban, miként Ritter classicus földleírásában mondja, az ember és föld között oly viszony forog fenn, mint a lélek és test között». (Természet, VIII. évf. 328. lap.) «Aesthetikusok állítják, hogy a művész avatott szeme ott is felfedezi a részek harmóniáját, a mű alak- s tartalmiegyeségében rejlő szépet, hol a laikus mitsem vesz észre. A földgolyót borító víz oly sokféleképen szaggatja a belőle kiemelő földrészek körvonalait, hogy csupán a geographus képes e látszólagos rendezetlenségben az összhangot, az elrejtett gondolatot, eszmét fölismereni. Nem akarunk ugyan praedestinatióról szólni oly értelemben, mintha a jelen műveltség kifejtésére rég elő lett volna készítve a földfelület relifje, tartózkodunk a mindenütt csak célszerűséget hajhászok elméletének érveket szerezni; mindazáltal el nem vitathatjuk, hogy a geographiai alakulatok nem össze-vissza dobált halmozódások; sőt állítjuk, hogy bizonyos törvényszerűségnek hódol a víz elosztásában, s miután a nedvesség létföltéte az életnek, az emberi kultúra is fejlődésében ama törvényszerűségnek alá volt rendelve, s útmutatásait tudva, nem tudva követte.» (Természet, IX. évf. 150. lap.) «A tudomány sohasem vindikálta magának a csalatkozhatatlanságot, tudományos non plus ultrákat nem lehet állítani, mert ezzel eleje volna véve a haladásnak. Komoly kutatók sohasem vitatták elméleteik feltétlen igazságát, ha az epigonok serege a legutolsó következményeket is vonta belőlük, ők azért nem hibásak.» (Természet, VIII. évf. 230. lap.)

Ezek szerint, az első világháború előtti idők elterjedt kifejezését használva, a földrajzi dualizmus híve. Meggyőződésből meg értelmi belátásból ellenzi a múlt, század második felében egyre jobban elharapódzó |rçpnjzmust nemcsak a geográfiaiban, hanem a történelemben, társadalomtudományban, általában az emberrel kapcsolatos tudományok egész birodalmában. Ennek később ismételtén is kifejezést adott, így különösen Az embergeográfia tanítása című tanulságos értekezésében és még nyomatékosabban A nemzeti művelődés geográfiája és a geográfiai fatalisták című sok port felvert vitairatában. Állandóan hangoztatta:

Mindent körültekintéssel, megfelelő kritikával kell fogadni. Ha valamikor szükség volt erre, akkor az ő induló és kezdő korában igazán. A múlt század emberét Valahogy megbűvölték a természettudományok. Ez részben érthető, hiszen csodálatos technikai civilizációja nélkülük nem jött volna létre.

Az azonban már teljesen elhibázott volt, amikor mindent mérni akart és az eredményeket számokban és törvényekben óhajtotta kifejezni. Az ilyenféle törekvése különösen veszélyes volt az emberrel foglalkozó stúdiók körében. Ehhez járult még, hogy abban az időben kellettél gyorsabban születtek az elméletek. A teoretikusok pedig elméleteik támogatására a kellőleg még nem tanulmányozott anyagot készek voltak rögvest felhasználni. Tylor Anfänge der Cultur, Hellwald Culturgeschichte, Peschel Völkerkunde, Bastian Völkerpsychologie, Waitz Anthropologie című munkája csak úgy hemzseg a kellőleg meg nem alapozót általánosításoktól. Pl.: kezdetleges műveltségű népeket az életuntság jellemzi a töredék nép elveszti jellegét és az uralkodó typushoz simul; a nemzeti jellem a történeti és fizikai befolyások végső terméke stb. Czirbusz Géza veleszületett kritikai érzékével és vitatkozó hajlamával észrevette sebezhető pontjait, s történelmi, földrajzi és néprajzi olvasottsága alapján rávilágított azok könnyű faj súlyára.

Helyes földrajzi szemléletének s egészséges kritikai állásfoglalásának eredménye, azután dolgozatainak hosszú sora. Közülük szép számmal akadnak a néprajz körébe tartozók. Ilyen doktori értekezés is: A délmagyarországi bolgárok ethnologiai magánrajza (Temesvár, 1882), amelynek egyes részeit később ismételtén átdolgozta, és az egészet német nyelven is közzétette. Földrajzi tárgyú értekezései módszerüket tekintve eléggé változatosak. Olykor egyedi tények és jelenségek egyszerű leírásai. Ilyenek pl. a Földrajzi Közleményekben megjelentek közül: A Czarku hegység, Buziási szökőkút, Hoverla tetején, Láplökés az ecsedi lápon stb. Mások összehasonlító módszerrel készült összefoglalások, pl. Alföldünk állóvizei, Félzigetek, Népek átváltozása, Horpadt tavak. Szép számmal találhatók olyanok, amelyek összetartozó, egységes formacsoportok rajzait adják, vagy mint ő nevezi, útirajzolatok, pl. Somló tetején, Végig a Balatonon, a Székelykő tetején. Festői beszédek tájleírásai, pl. Éjjel a Ruzka-pojánán, A toroczkósit hegyekben.

Mindezek jó előgyakorlatul szolgáltak két nagy munkájához: az Egyetemes Földrajzához és Magyarország a XX. évszáz elején címűhöz. Az előbbit közönségünk Balbi-Czirbusz néven ismeri. Balbi Adorján, aki a XVIII. század végén született Olaszországban, párisi időzése idején írta meg háromkötetes Abrege de Geografié-ét. Kiválóságát a minden értéket felszívó német irodalom csakhamar észrevette. Nemcsak egyre tökéletesebb kiállításban, hanem bővített kiadásokban is dobta a könyvpiacra. A VI. (1878) kiadást Arendt dolgozta át, s az még csak kétkötetes, a VII. Chavanne-féle már háromra bővült, a VIII. pedig, amely Heiderich munkája, még terjedelmesebb. Különösen szépek az illusztrációi.

Czirbusz az utóbbi kiadást vette mintául. Felhasználta gazdag képanyagát, átvette főbb beosztását. A többire vonatkozólag azután már maga nyilatkozik az Előszóban: «A magyar nyelvű Balbi német társától függetlenül magyar fel-fogásában és abban különbözik, hogy én meghagytam a könyvnek régebbi beosztását, csupán a tartalmát dolgoztam át teljesen újonnan a haladó geographia modern követelményei szerint. A csillagászati részben még úgy-ahogy nyomon követtem a szerzőt, de a többi szakasz egészen új; sőt új fejezeteket is kénytelen voltam betoldani, mint p. o. az oceanographiáról, az antropogeographiáról, a for-galmi és a gazdasági földrajzról szólókat, melyeket manapság, mint aktuális föld-rajzi szakaszokat, lehetetlen figyelmen kívül hagyni. Céлом volt, jó szolgálatot

tenni velők az alapvizsgálatra készülő tanárjelölteknek és egyáltalán minden érdeklődőnek, aki egyetemes áttekintést óhajt nyerni a geographia egész köréről és napirenden levő kérdéseiről. A könyvnek tehát csak a keretje régi, a a szövegnek $\frac{7}{8}$ része azonban tollamból került ki. Engem érjen miatta a kritika. A tárgyalás folyamán lehetőleg honi példákra hivatkoztam. Hivatásomnál fogva alkalmam volt édes hazám minden nevezetesebb hegyét-völgyét, városát és vidékét bejárnom, több éven keresztül laktam annak különböző részeiben – így tehát édes hazám geographiai, ethnographiai tényeit, a magyar társadalom s a vidéki társadalmak különböző rétegeit és módosulatait nem csupán könyvekből, hanem közvetlen megfigyeléseimből ismerem. Akaratlanul toluultak minden szakasz tárgyalásánál a honi példák. Ez lehet bűnöm, lehet erényem is! Azonképen igyekeztem a stílusban lehetőleg elkerülni a neologia szörnyetegjeit s at echnicus terminusokat, a természetrajziak kivételével, a népnél használatos vagy valamikor használt kifejezésekkel (tengerjárás, homoklánc, burvány, hőség, rekesztes tó stb.) pótoltam».

Ilyen célkitűzések közepette nem csodálkozhatunk, ha a magyar Balbi vas-kos hat kötetre duzzadt. A derék és áldott emlékű Szabó Ferenc nagyeleméri plébános kiadásában megjelent Történeti, Nép- és Földrajzi Könyvtárnak leg-, értékesebb sorozata. Voltak olyan kötetei, amelyek ekkora terjedelemben egy-egy földrészt, pl. Amerikát, honi nyelvünkön először ismertették. Mennél előbbre haladt a nagy munka, annál kevesebb volt benne a fordítás és átdolgozás. Az utolsó kötet, csekély kivételtől eltekintve, már mindenütt eredeti írás. A sorozat elkészítése 10 évet igényelt (1893-1903).

Ötödik kötetének hazánkra vonatkozó fejezeteiből nőtt ki és alapos átdolgozással duzzadt vaskos munkává a Magyarország a XX. évszáz elején. Czirbusz Géza legjellegzetesebb könyve. Megjelenésekor a szak- és napisajtó pártállásának megfelelően a lehető legellentétebben fogadta. Egyben azonban valamennyien megegyeztek: agyonhallgatni nem tudták. A munka vidéken jelent meg, Temesvárott 1902-ben. Szegényes köntöse is elárulta már, hogy a főváros nyomdaipara mekkora magasan állott már akkor is a vidéki felett. Megjelenése óta négy évtized pergett le. Egyes fejezetei azóta elavultak, a haladó, fejlődő tudomány rostáján kihullottak. Mások, amelyek annak idején jóslásszámba mentek, szomorú valósággá válva, keserű jelenünknek még mindig égető kérdései. Mindezekről eltekintve, a nagy műnek, úgy, ahogy az szerzőjének lelkéből megszületett, a szakember munkaasztalán még mindig helyet kell foglalnia. Illethetik a legkülönfélébb jelzőkkel, mint pl. turista, polihistorikus, enciklopedista földrajz, futurista festmény Magyarországról stb. Mindez csak mellébeszélés és részletmegvilágítás. A rideg tény az, hogy Hunfalvy Jánosnak a múlt század 70-es, illetőleg 90-es éveiben megjelent Magyarország Természeti Viszonyainak Leírása, és Egyetemes Földrajzának második köteteként szereplő Magyarországa után, az első földrajzi munka hazánkról, amelyet azután csak évtizedes távolságban követ Princz és Cholnoky hasonló tartalmú írása. Előtte és vele egyidőben jelentek meg ugyan gyűjteményes munkák, így a terjedelmes és közismert Osztrák Magyar Monarchia írásban és Képben, s a György Aladár szerkesztette Föld és Népei Magyarország című kötete. Ezek azonban magukon viselik a gyűjteményes munkák velükszületett betegségét. Mindegyik szerző a magyar földet a maga szemüvegén át látja. Egymásután szereplő művészek csupán egy színházi hangversenyen, de nem a darab szereplői és alakítói, akiknek minden szava és mozdulata ugyanazt a főgondolatot szolgálja.

Rend társunk munkájára a magyar tudományosságunk és közéletnek egyaránt szüksége volt. Hunfalvynak ugyanis a maga idejében klasszikus alkotása akkor

már előregedett. Megváltozott közben magának a földrajznak szemlélete és módszere, is s azután nagy átalakuláson ment át a magyar föld. A földrajz nem tekintette már többé céljának a térképeken rajzoltakat, közölteket újra és más módon, azaz terjedős írásban előadni. Olyat kellett nyújtania, amit a térkép közvetlenül nem akar, vagy nem tud ábrázolni. Nem szabad megfélemlenünk arról sem, hogy hazánk a századfordulón mekkora átalakuláson ment át. Óriási területet nyertek „a kalászosok, vidéki városainkat meg Összekapcsolta a vasúthálózat, és a vérkeringéshez hasonlóan vitt beléjük anyagi és szellemi síkon egyaránt új erőforrást és szellemet. Végül, ha valakinek, a milleniumi nemzedéknek volt szüksége igazán nemzeti önismeretre.

Kérdés most már, hogy ezeket az igényeket miképpen szolgálta a szóbanforgó munka? Háromnegyed részben pompásan. Nagy előnye, hogy nem csupán könyvtárszobában készült. Minden lapjáról szinte sugárzott s hangosan beszélt, hogy szerzője, amit leír, azt látta is, tapasztalta és átélte. Kortársainak úgyszólván valamennyi jelentős kutatásait ismeri és fel is használja. A háttere Penck: Morphologie der Erdoberfläche-je és Suess Edének, az angolok szerint a földtan «Great poet»-jének Antlitz der Erde-je. Ebbe a keretbe azután beledolgozza, amit a földtan, néprajz, statisztika, társadalomtudomány, gazdaságtan, turisztika és művelődés a geográfusnak szolgáltatni tud. A forrásmunkák között a Földtani Intézet Évkönyvei, Földtani Közöny, Földrajzi Közlemények, Ethnographia, Statisztikai Közlemények épűgy szerepelnek, mint a Magyar Kárpát Egyesület, a szász Siebenbürgischer Karpatenverein, vagy a Kiss József szerkesztette Mecsek Egyesület évkönyvei, nem is szólva Turisták Lapjáról és Erdélyi Kárpát Egyesület folyóiratáról, az Erdélyről, vagy a délmagyarországi Természettudományi Füzetekről. A geológusok közül felhasználja a többek között Böck János, Gsell Sándor, Inkei Béla, Halavács Gyula, Posevitz Tivadar, Primics György, Roth Soma, Szádeczky Gyula kutatásainak eredményeit. A geográfusok közül Hunfalvyn kívül gyakran hivatkozik Lóczy Lajosra, Cholnoky Jenőre és Hanusz Istvánra. A turisták közül Déry József, Petrik Lajos, Téry Ödön és Thirring Gusztáv, a szászok közül pedig Bielz, Filtsch és Römer írásait idézi gyakran. A hazai botanikusok közül legtöbbször Borbás adataira hivatkozik. A külföldiek sorából Schneider-Zagorsky Flora der Zentralkarpaten, Pax Pflanzenleben der Karpaten, és az alföldi pontusi flóra ihletett ecsetelőj ének, Kernernek Pflanzenleben der Donauländer c. munkáira történik utalás. Az előkelő névsorból természetesen nem hiányozhatnak a nemzetgazdasággal, statisztikával és néprajzzal foglalkozók sem. Közülük Bedő, Bekcsics, Jekelfalusy és Matlekovics megállapításai szerepelnek a legtöbbször, az antropológusok közül az idősebb Lenhossékra, Török Aurélra, a néprajzosok közül Jankó Jánosra, Hermann Antalra és Seemayer Willibaldra történik utalás.

Ezek után egész természetes, hogy a nagy munkában hazánk sokoldalú bemutatásban részesül. Hegyeinek csoportosítása és vízhálózatának ecsetelése közepette szinte megelevenednek a szebb tájak. Beszélni kezd a különféle nemzetiiségektől lakott ezeréves magyar föld. Elmondja gazdasági és szellemi életnyilvánulásait. Közben feltárja fájó. sebeit is: a földbirtok egyenetlen és aránytalan megoszlását, a nagybirtok túltengését, társadalmunk nem szerencsés rétegződését, a kapitalizmus mohó térfoglalását, a magyarságot pusztító egykét, a színmagyar elemeknek ijesztő mértékben növekvő kivándorlását stb. Valamennyi összhatásként a szerző sötét képet rajzol az olvasó elé, s megállapítja, hogy «új szellemre, a nemzeti és erkölcsi élet megújulására, a politikai geográfiai tények hideg elbírálására s érdekeink okos beillesztésére van szükségünk». Aki Czirbusz Géza egyéni-

ségét s hírlapírói tevékenységét figyelemmel kísérte s csak kissé is ismerte, természetesnek találja, hogy amikor a magyar földet ilyen sokoldalúan mutatta be, tollát nem mártotta mindig illatos tintába. Mondanivalói néha mérgezett nyílként hatnak, és bizony sebeket ütnek még az erős nemzeti érzelműek táborában is. Ezek azonban, mielőtt a szerzőt a vádlottak padjára ültetnék, tegyenek eleget egy kérésünknek; olvassák el a Nyugat folyóirat Ady köré csoportosult íróinak hasonló lélekből fakadt s nem egyszer ugyancsak kemény kiszólásait és írásait.

* * *

Századunk tizes éveinek végén a budapesti egyetem földrajzi tanszékén személyi változás történt. Lóczy Lajost meghívták a Földtani Intézet élére. Kutató és tudományos gárdát nevelő érdemeiről a magyar földrajztudomány mindig dicsérőleg fog emlékezni. A távozása körüli részleteket a szakemberek eléggé ismerik, a nagyközönségnek pedig legyen elegendő, amit a Magyar Földrajzi Társaság 1911. évi elnöki megnyitója közöl. A sors Lóczy Lajos utódjául Czirbusz Gézát ültette a budapesti egyetem földrajzi tanszékébe. Rendtársunk ekkor közel járt már a hatvanhoz. Erői már nem a régié. Jótulajdonságai az évek szaporodtával fogytak, gyengéi meg megsokasodtak. A fővárosban, az ország szívében akkoriiban a demokratikus, szabadkőműves, vallásellenes elemek és irányzatok utolsó rohamra készültek a szerintük még rendi világban élő Magyarország ellen. Ebben a légkörben izzott és feszült minden intézmény.

Mindenki minden új onnan jöttre bizalmatlanul tekintett. Ellenséget szimatolt benne. Ilyen körülmények között és ilyen légkörben hangzott el az előbb említett elnöki megnyitó, amelynek egyes részeit a földrajz új professzora magára nézve sértőnek talált. A vitát mind g kedvelő Czirbusz Géza ettől kezdve katedrán és könyveiben kíméletlen harcot kezdett irányok és személyek ellen. Hallgatói és könyveinek: A nemzeti művelődés geográfiája és a geográfiai fatalisták (1912), Antropogeografia (I-III. kötet 1915-18) olvasói, amint az ilyenkor már történni szokott, megakadtak a külsőségeknél, és nem vették észre a lényegét. Szemüket elkápráztatta az izzó parázs és a rőt láng, és attól nem látták meg az értékes csillogó ércet, a földrajz új és igazán időszerű gondolatait. Ítéletük ennek következtében meglehetősen egyoldalú volt. Közel két évtized távlatából azonban annyit elfogulatlanul már megállapíthatunk: egyetemi előadásai és könyvei lehettek volna jobbak, elsősorban rendszeresebbek, a részletekben átgondoltabbak, azonban távolról sem olyan rosszak, hogy okulni még ma is ne lehetne belőlük. Bizonyos: a magyar földrajz hosszú ideig hivatkozni fog rájuk, mint az új szárnyat bontó emberföldrajz első rendszeres összefoglalóira. Hogy később mások ilyen irányú munkái tökéletesebbek voltak, az természetes, hisz a haladás alapkövetelménye: a rossznak a jó, a jónak a jobb legyen a felváltója.

* * *

Humboldt Sándor állítja örökszép Kosmosában egy helyütt: minden ember saját lakóhelyének egyenruháját viseli. Mai földrajzi szemléletünk alapján ezt még kiegészíthetjük azzal, hogy az egyenruha az illető egyén korának divatja szerint készül. Ezen megállapítás átvitt értelemben Czirbusz Géza szellemi alkotásaira is áll. Létrejöttükhöz a századforduló Nagy-Magyarországa volt szükséges, de csak ami a külsőt illeti, mert a belsőre, a lényegre igazán vonatkoznak Horatius szép szavai, hogy ha valakinek, úgy neki:

«dedit ingenium, dedit ore rotundo
Musa loqui».